

A RUMBACH UTCAI ZSINAGÓGA, OTTO WAGNER IFJÚKORI ALKOTÁSA

A Budapest VII. Rumbach Sebestyén u. 11–13. sz. alatt található zsinagóga építésének és építészettörténeti jelentőségének bemutatását a templom művészi értékén és utóbb építész vezéregyéniséggé vált tervezőjének személyén kívül különösen aktuálissá teszi egy másik, rendkívül sajnálatos tény is. Ezt az épületet – amely külföldi szakemberek érdeklődését is felkeltette és csodálatát kivívta – pusztulás fenyegeti; a háború után még épen álló, de azóta használaton kívül levő zsinagóga állapota olyannyira leromlott, hogy csak a legsürgősebb beavatkozás mentheti meg. Reméljük, hogy írásunk a figyelem felkeltését, az európai mértékkel is jelentős és nemzetközileg számon tartott épület mielőbbi helyreállításának ügyét is szolgálni fogja.

Az épületnek az utca vonalában álló nagyvonalú homlokzata tulajdonképpen a templom előtt levő, de azzal egybefüggő és egységet alkotó lakóházat rejt. Keleties ornamentikája, kétoldalról pillérekkel, ill. tornyocskákkal hangsúlyozott középrizalitja, amelynek a földszintjén nagy, hármas ívezetű előcsarnok nyílik, már sejtetni engedi a templom nagyszabású, nyolcszög alakú belső terét, amelybe az előcsarnokon keresztül egyenesen bejuthatunk. A hatalmas templombelsőben a nyolcszögnek megfelelően nyolc öntöttvas oszlopra támaszkodó csipkedíszes árkádív hordozza az épület tömege fölé emelkedő, magas, vasszerkezetű kupolát. A mellékterekben az I. emelet szintjén karzatok húzódnak. A falakat és karzatokat gazdag formavilágú, keleties ornamentika borítja, részben stukkó, részben falfestés formájában. A keleti oldalon álló frigszekrény kupolás kis építmény, a templom terétől öntöttvas rács választja el, az épület közepén az ugyancsak öntöttvas rácsú bima helyezkedik el. A tetőzet az utóbbi években két helyen beszakadt.

AZ ÉPÍTÉS TÖRTÉNETE

A pesti ortodox izraeliták számára az 1860-as években égetően sürgőssé vált új zsinagóga építése. Addig a báró Orczy-féle házban béreltek imatermet, amely azon kívül, hogy bérelti díja drága volt, egészségügyi szempontoknak sem felelt meg, és különösen ünnepnapokon szűkösen bizonyult.¹ Az új templom létesítésének előkészítésére a hitközség Deutsch Sámuel „kultuszelnökljáró” elnökletével Zsinagóga Építő Bizottmányt alakított 1867. okt. 25-én; ugyanebben az évben korábban huszonnégy „zsinagóga-látogató” már megvett a Rumbach (vagy Rombach) utcában egy telket azzal a céllal, hogy azt minden nyereség nélkül annak idején a hitközség rendelkezésére bocsássák. A Bizottmány tagjai

december 18-án a telket szemrevételezték és a szándékba vett építkezéshez alkalmasnak találták. A templom megtervezésére pályázatot írtak ki, amelyet *Otto Wagner* fiatal bécsi építész nyert meg. Minden bizonnyal, mint e korban gyakran, meghívásos pályázatról volt szó, amit a lebonyolítás gyorsasága mellett az is alátámaszt, hogy jelentősebb kortárs magyarországi hírlapokban sem pályázati hirdetés, sem a pályázatról híradás nem jelent meg.² A hitközség 1868. március 18-án tartott közgyűlésén a Bizottmány beszámolt addigi tevékenységéről, bemutatták a pályadíjnyertes tervet, és a hozzá tartozó költségvetésben szereplő 215 ezer forintot megszavazták.

Ám amikor a hitközségi tagoktól az építéshez szükséges összeg első részletét be akarták gyűjteni, számosan közülük kifogást emeltek a kijelölt telek ellen.³ Bizottságot alakítottak egy új telek kiválasztására és megszerzésére. A választás ezúttal a terézvárosi Maszanek-féle házra, ill. ennek telkére esett, amelyet az egykori Könyök és Retek utcák határoltak, s a harmadik oldala mentén a Zöldkoszorú utca nevű kis köz húzódott. A területet ezután megvizsgálta *Gottgeb Antal* építőmester, aki kijelentette, hogy a tervezett nagyszabású épület részére a terület túl kicsi. Így felmerült az az ötlet, hogy megvegyék a Maszanek-féle háztól a Zöldkoszorú utca által elválasztott Meitner-féle házat is; a két telket egyesítenék, a kis közt pedig áthelyeznék a kettős telek végébe. E terület mellett szólt ekkor az a tény is, hogy alig száz lépésnyire volt a Váci úttól (ma: Bajcsy-Zsilinszky út), és az itt felépítendő templom három homlokzattal utcára nézett volna. – Mégis szerencse, hogy a templom nem ezen a helyen valósult meg, hiszen a Könyök utca vonalában nyitották meg a Sugár-utat (később: Andrássy út, ill. Népköztársaság útja), és a zsinagóga néhány évvel elkészülte után talán a bontócsákány áldozata lett volna.

A telek megvételéhez és a Zöldkoszorú utca áthelyezéséhez a Pesti Izraelita Hitközség eljárásága 1869. ápr. 11-én fordult a tanácshoz engedélyért, kérvényükhöz csatolták a terület helyszínrajzát.⁴ A tanács április 16-án a területet megvizsgálta, és közölte, hogy a tervezett változtatások ellen „szépészeti, közlekedési és helyi szempontokból kifogás nem tétetik”. Az április 27-én lezajlott tanácsülésen azonban az Építési Bizottmány kikötötte, hogy az újonnan megnyitandó közzel határos, az emelendő épülettel szemközt fekvő ún. Walla-féle ház „zárfalának szépítési szempontból szükséges átalakítását megfelelő záridő alatt [az izraelita hitközség] a háztulajdonosnál eszközölje, s e tekintetben a háztulajdonosnak kötelező térítvényét mutassa be”. Dr. Walla Ferenc főorvos nyilatkozatot tett, amelynek értelmében házának falát utcai homlokzattá alakíttatja át, ám a tanács a nyilatkozatot olyan formában kérte, hogy az átalakítás két éven belül történjék meg, ellenkező esetben ez a kötelezettség a házra „sz. kir. Pest város közönsége javára telekkönyvileg bekebeleztessek”. Ezt dr. Walla Ferenc azonban már nem vállalta.

1869. máj. 9-re összehívták a hitközség közgyűlését a probléma megvitatására.⁵ El kellett volna készíttetni új, a tárgyalt telekhez szabott terveket és annak pontos költségvetését, de az a lehetőség is felmerült, hogy csak a Maszanek-féle telket vegyék meg, és kisebb méretű épületet emeljenek. A közgyűlésen „a többség azonban ezen házakat, leginkább a tájakra való tekintetből nem találván alkalmasnak, a javaslat elejtetett, a bizottmány pedig – melynek elnökéül *Deutsch Ignác* úr kinevezetett – újabb, alkalmasabb telek kiszemelésére kéretett fel”.⁶

A választás végül az eredetileg kiszemelt Rumbach utcai telekre esett, és *Otto Wagner*

1868-ban elkészült tervei alapján fogtak az építkezéshez. Wagnernek a terveket részleteiben kidolgozó és az építkezést helyben irányító megbízottja *Kallina Mór* építész volt.⁷

Az építkezés már 1870. május 1-én megindult,⁸ az izraelita hitközség azonban csak június 14-én folyamodott építési engedélyért.⁹ Az 1870. jún. 13-i és júl. 5-i datálású engedélyezési terveken Felix Buzzi (*Buzzi Bódog*) aláírása szerepel, aki mint a munkálatokat vezető építőmester a kivitelezésért volt felelős.¹⁰ A tanács július 5-i ülésén jóváhagyta a templom és a hozzá kapcsolódó lakóház építését, azzal a kikötéssel, hogy a telek utcai határvonalát szabályozni kell, „és a kupola s födelének szerkezete s leírása tervben utólag bemutatassék”.¹¹ A telekszabályozás különösebb nehézség nélkül lezajlott – a hitközség telkéből a város nem egészen 2 négyszögölnyi területet 115 osztrák értékű forintért megvásárolt¹² –; a templom nagy, nyolcszögletű terét lefedő, vasszerkezetű kupola hatósági engedélyezésével viszont több probléma adódott, és pedig azért, mert a hazai építőgyakorlatban még szokatlan vasszerkezet engedélyezésének felelősségét az építési hivatalok nem merték vállalni.

Kallina Mór már az építési engedély megadásának napján benyújtotta négy lapon a kupola terveit (sajnos nincsenek meg), és kérte ezek mielőbbi megvizsgálását és engedélyezését.¹³ A tervek először a Középipítési (korábban: Építési) Bizottmányhoz kerültek.¹⁴ Ez elintézetlenül átadta a városi Mérnöki Hivatalnak, ahonnan augusztus 7-én visszaküldték a Középipítési Bizottmányhoz továbbra is véleményezés nélkül, mondván, hogy ha egy mérnök adna is véleményt, „a város maga is nagyobb szerű monumentalis épületeinek illetőleg terveinek megbírálásába, egyesek meggyőződésük s szakvéleményükbe soha meg nem nyugodott”, így célszerűbb, ha testületileg – és pedig a Középipítési Bizottmányban – döntenek az ügyben.¹⁵ A Középipítési Bizottmány szeptember 13-án tartott ülésén úgy döntött, hogy a terveket a Fővárosi Közmunkák Tanácsához terjesztik föl.¹⁶ A közmunkatanács 1870. okt. 20-án tartott ülésén kijelentette, hogy „a törvényben körülírott állása és hatáskörénél fogva jelen ügynek, melyben még az I-ső fokú városi hatóság sem határozott, hivatalos tárgyalásba nem bocsátkozhatik. – De másrészt a város kívánságának eleget tenni óhajtván, műszaki osztályának véleményét netaláni használat és tekintetbe vétel végett ászármazni rendeli.”¹⁷ 1870. nov. 22-én a városi tanácsülés a közmunkatanács véleményét elfogadta, s ez alapján néhány kisebb szerkezeti módosítás elrendelése mellett megadta a vasszerkezetű kupola függőben tartott építési engedélyét.¹⁸

Ezzel elhárult az utolsó akadály is az építkezés elől, amely időközben jócskán előrehaladhatott. 1872 júniusában a hitközség már arra kért engedélyt, hogy az épület csatornáját a városi csatornába köthessék,¹⁹ s ez év őszére a templom a külső homlokzat kivételével készen állott, október 1-én megtörtént az ünnepélyes zárókövetétel és a felavatás.²⁰ Ez év végén már több istentiszteletet tartottak az új zsinagógában.²¹

A hivatalos tanácsi használatbavételi engedély kiadása késlekedett, mivel a templomhoz kapcsolódó lakóház nem volt még teljesen kész, sőt 1872 októberében a hitközség az ezen az épületen végrehajtandó változásokhoz kért engedélyt.²²

1873. ápr. 1-én jelentették a tanácsnak, hogy az épület készen áll.²³ Miután a tanács a műszaki vizsgálatot április 27-én, az orvosrendőri vizsgálatot április 30-án megejtette, május 10-én az egész együtteshez, tehát a zsinagóga- és lakóépülethez utólagos hatállyal május 1-től kiadta a használatbavételi engedélyt.

Elkészülése óta az épületen jelentősebb változtatás nem történt, a II. világháborúban csak a lakóházzal szembe fordított kisebb sérüléseket. Viszont a használaton kívül került

templom állapota erősen leromlott; számos elképzelés született új célra történő felhasználására és ezzel kapcsolatos helyreállítására, átépítésére – szóba került itt raktár, székház, lakberendezési áruház, levéltár, könyvtár, könyvkötő üzem, kultúrközpont létesítése²⁴ –, mind ez ideig (1981. július) eredménytelenül.

ÉPÍTÉSZEKTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

A Rumbach utcai izr. templom a múlt század második felében Európában, még pontosabban Közép-Európában virágzó zsinagóga-építészet nemzetközi szinten is számottevő alkotása.²⁵ Az ekkor nagy számban épülő zsidó templomok sajátos stílusjegyeket mutatnak: nyílásaik többnyire félkörívesek, s e tekintetben a romantika „Rundbogenstil” irányzatával állnak rokonságban; dús díszítésük moreszk-bizáncias ihletésű, ami nyilvánvalóan a vallás keleti eredetét volt hivatva demonstrálni. A zsinagógák centrális elrendezése, kupolás lezárása – amely ekkor ugyancsak elterjedt volt – szintén e célt szolgálta, de a hagyományos (ortodox) rítus gyakorlati követelményei is szerepet játszottak: a templom középpontjában kell elhelyezkednie a tóra-felolvasó emelvénynek (bima vagy almenor), amelyet a hívek padosrai három oldalról fognak közre; az I. emeleti szinten húzódnak a női karzatok, s ezért az oldalsó ablakok helyett a világítás felülről oldható meg legjobban. A centrális elrendezésű, móros ornamentikájú újkori zsinagógák egyik első és nagy hatású példája Európában a Gottfried Semper által tervezett drezdai zsinagóga (ép. 1838–40)²⁶, amelyet egészen a századfordulóig a típus számtalan variációja követett.

Az első magyarországi bizánci-mór ízlésű templomot Pesten, a Dohány utcában építették Ludwig Förster bécsi építész tervei alapján.²⁷ Mintás homlokzatával, öntöttvas karzataival számos más magyarországi zsinagógának mintaképiül szolgált. Ugyancsak vasoszlopokat alkalmazott Förster a miskolci izraelita templom karzataihoz (ép. 1861–63, kivitelezte Vecsey és Gál),²⁸ de vasszerkezetet találunk több más vidéki zsinagógában is (Kecskemét, Berettyóújfalu) – nyilván a széles karzatok, a nagy fesztáv kívánta meg az új építőanyag rendszeres alkalmazását.²⁹

Bár a Rumbach utcai templom homlokzatát vakolat borítja, a falsíkot színes, mázas téglából készült mintázat élénkíti. Ebben Wagner az Európában a század közepén megjelent polychromia divatját követi, ami a korabeli Magyarországon még szokatlannak számított.

Nem ismeretes, hogyan került kapcsolatba a bécsi *Otto Wagner* (1841–1918)³⁰ a pesti izraelita hitközséggel, miért kérték fel őt is a meghívásos pályázaton való részvételre. Az ifjú Wagner, miután másfél évig a berlini Bauschuléban tanult, 1861 és 63 között a bécsi Képzőművészeti Akadémián Van der Nüll és Sicardsburg tanítványa volt, tehát nem lehetett arról szó, hogy – mint ahogy korábban feltételezték³¹ – L. Förster, akinek a nevét két magyarországi zsinagóga is fémjelezte, ajánlotta volna Wagnert mint tanítványát maga helyett; annál kevésbé, mivel Förster 1863-ban meghalt, és a Rumbach utcai izr. templom építése 1867-ben került napirendre. Véleményünk szerint a Pest és Bécs közötti intenzív kapcsolat mint általános magyarázat elégséges Wagner megbízatására.

A bécsi építész igen magas színvonalon oldotta meg a feladatot, a magyarországi ro-

mantikus-eklektikus építészet egyik legkvalitásosabb moreszki építményét alkotta meg a Rumbach utcai zsinagógában. Nyolcszögű kupolával fedett belső tere ugyanakkor – mint emlékszünk rá – szokatlan, újszerű szerkezetével zavarba hozta a pesti tanács műszaki hivatalait; a Rumbach utcai templom – Wagner első monumentális és szakrális célú épülete – már előrevetíti a mérnöki tudományokban magasan képzett, a technikai vívmányokat merészen alkalmazó, újítókedvű vezéregyéniség képét.

Utóbb elfordult a historizáló stílustól, ifjúkori munkájára emlékezni sem akart. (Mint ahogy a kortárs kritikusk, Ludwig Hevesi írta 1906-ban:³² „Wir erinnern uns, wie er in Budapest 1873... eine Synagoge baute... Ihm ist diese Tat schon fast aus dem Gedächtniss geschwunden.”) A centrális templom gondolata azonban, amely e korai alkotásában fogalmazódott meg először, Wagner munkásságát végigkísérte; erre példa a berlini Dómhoz készült pályamű (1891) vagy a steinhofi tébolyda kupolás temploma (1904–1907).

Otto Wagner 1894-ben a bécsi Képzőművészeti Akadémia tanára lett. 1894–97-ben a bécsi városi vasútnak tervezett állomásépületeket, majd a Duna-csatornához hidakat, sőt várostervezéssel is foglalkozott. 1899-től a bécsi Sezessionnak volt egyik vezető egyénisége, majd a modern építészeti törekvések európai jelentőségű előfutára lett, tevékenységével iskolát alapított. A modern stílusjegyeket viselő alkotásai közül legkiemelkedőbb – a már említett steinhofi templom mellett – a bécsi Postatakarépképzőtanár (1904–1907).

A Rumbach utcai izr. templom felépítése után nem szakadt meg Magyarországgal a kapcsolata. Tervezett templomot Soborsinra és Eszékre – ezek nem épültek meg –, majd 1882–83-ban Kallina Mórral és Bernd Rezsővel társulva részt vett a budapesti Parlamentre kiírt nemzetközi tervpályázaton, amelyen az egyik első díjat kapta meg.³³ 1901-ben a Nemzeti Bank budapesti székházára kiírt pályázaton szerepelt,³⁴ Kallina Mórral együtt a budapesti Váci körúton (ma: Bajcsy-Zsilinszky út) épített bérházat.³⁵ Felmerült Wagner neve akkor is, amikor 1899-ben a lipótvárosi izr. templomot akarták megterveztetni: Ludwig Hevesi műkritikus amellet szálalt síkra, hogy az immár világhírű művész ifjúkori zsinagógáján, a Rumbach utcain kívül tervezzen Budapestnek még egyet, de modern stílusban.³⁶ 1911-ben a Magyar Építőművészek Szövetsége hívta meg az aggmestert Budapestre, aki itt felolvasást tartott.³⁷

Kallina Mór építész (1844–1913),³⁸ aki a Rumbach utcai templom részletrajzait készíttette és az építkezést irányította, majd később Wagnernek több budapesti szereplése alkalmával társa volt, Morvaországban született, tanulmányait Prágában és Bécsben végezte. Ezután Otto Wagner irodájában helyezkedett el, aki őt a Rumbach utcai építkezés irányítására Pestre küldte. A fiatal építész végül is itt maradt, letelepedett és önállósította magát.³⁹ Több neoreneszánsz stílusban épült ház tervezése fűződik nevéhez.

A tárgyalta zsinagóga munkálatait vezető építőmester, *Buzzi Bódog* (1829–1875),⁴⁰ bár családja olasz származású, szintén Morvaországban született, Lembergben és Bécsben tanult, végül Budapesten telepedett le, ahol több házat tervezett és kivitelezett.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

BFL = Budapest Főváros Levéltára

Tervtár = Budapest Főváros Tanácsa V. B. Városrendezési és Építészeti Főosztály, Fővárosi Ingatlanrendezési Iroda – Tervtár, a 34.199 hrsz. alatt őrzött tervcsomó

1. GROSZMANN ZS.: A pesti zsinagóga. Különlenyomat az Egyenlőség 1915. december 12-i és 19-i számaiból. Bp. 1915. – A szerző az izraelita hitközségben őrzött iratokat dolgozta fel. A Pesti Izraelita Hitközség Ortodox Tagozatának irattára a II. világháborúban elpusztult. (Fixler Hermann, a tagozat elnökének közlése, 1978.)
  2. Erre nézve a következő hírlapok szóbajöhető számaint néztem át: Fővárosi Lapok, Hazánk s a Külföld, Magyarország és a Nagyvilág, Pester Lloyd, Pesti Napló, Vasárnapi Újság.
  3. Izraelita Közlöny VI. 25. sz. – 1869. máj. 7. 176–177. Bericht der Synagogenbau-Kommission wegen Bau einer Synagoge auf dem neuen Bauplatz.
  4. BFL: IV. 1303/f. Pesti lvt., tanácsi iratok VI. 90/1869.
  5. Izraelita Közlöny VI. 26. sz. – 1869. máj. 14. 184.
  6. U.o. 180.; BFL: IV. 1303/f. Pesti lvt., tanácsi iratok VI. 90/1869.
  7. Otto Wagner neve az építkezéssel kapcsolatos tanácsi ügyiratokban csak egyszer szerepel, és pedig Kallina egyik beadványában, melynek aláírása: „Moriz Kallina Bauleiter für Otto Wagner leit. Architect” (BFL: IV. 1305. Pesti lvt., Építési Bizottmány 1126/1870.) A korabeli sajtóban is található hasonló említést: „Kallina Mór, Wagner bécsi építész megbízottja, a ki az új zsinagóga építését is vezeti...” („Magyarország és a Nagyvilág” VI. 50. sz. – 1870. dec. 11.) A zsinagóga metszetrajza szerepel Wagner korai műveiről készült rajzokat tartalmazó albumban. (WAGNER, O.: Einige Skizzen, Projecte und ausgeführte Bauwerke. Band I. Wien 1890. A kötet magyarországi nyilvános könyvtárban nem található meg.) Kallina részletrajzai közül az egyiket 1914-ben publikálták, a rajzon a következő felirat található: „B Port N° 2 M. Kallina Pest Janer 1871” (MAGYAR V.: Marsnak szekerén. Építő Ipar – Építő Művészet XXXVIII. 40. sz. – 1914. okt. 14. 367. Ugyanitt a 365. oldalon közlik azt a rajzot, amely a fent említett Wagner-albumban a zsinagógáról szerepel.) – Wagner zsinagógához készült egyik tervét 1877-ben az újonnan felépített bécsi Képzőművészeti Akadémia megnyitása alkalmából rendezett kiállításon bemutatta. (WURZBACH, C.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, LII. Wien. 1855. 122. Wagner, Otto címszó.)
  8. GROSZMANN, 1. sz. jegyzetben i.m. 9.
  9. Tervtár: a hitközség folyamodványa. EB szám: 961/1870.
  10. Tervtár: $\frac{961}{EB}$ 870, a pince, a földszint és a mezzanin alaprajza, homlokzatrajz. Felix Buzzi, 1870. jún. 13. – $\frac{21.201}{961}$, az I., a II. és a III. emelet alaprajza (három darabba szakadt), Felix Buzzi 1870. júl. 5. – Metszetrajz, Felix Buzzi 1870. jún. 13. (Ez a tervlap nincs meg, a róla 1971-ben készült fénykép-negatívot a FIMŰV Műemléki Osztálya őrzi.)
  11. BFL: IV. 1407/b. Bp-i lvt., tanácsi iratok III. 2380/1874. (Az irat iktatószáma: 21.201/1870.)
  12. BFL: IV. 1303/f. Pesti lvt., tanácsi iratok VI. 393/1870; IV. 1305. Pesti lvt., Építési Bizottmány 1292/1870; IV. 1326/a. Pesti lvt., Mérnöki Hivatal 1870 VII/1226; a telekszabályozás helyszínrajza: BFL: XV. 17/b. tervgyűjtemény EB 1292/1870.
  13. BFL: IV. 1305. Pesti lvt., Építési Bizottmány 1126/1870.
  14. U.o., iktatókönyv 1870, 1120 folyósz.
  15. Tervtár: az irat tanácsi iktatószáma 25.261/1870, Mérnöki hivatali száma 1110/1870.
  16. Tervtár.
  17. BFL: II. 1/a. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai. Tanácsülési és bizottsági jegyzőkönyvek 1870. X. 20. N° 417.
  18. Tervtár: az irat tanácsi iktatószáma 34.199/1870.
  19. BFL: IV. 1303/f. Pesti lvt., tanácsi iratok VI. 1033/1872.
  20. GROSZMANN, 1. sz. jegyzetben i.m. 9.
  21. Pesti Napló XXIII. 199. sz. – 1872. aug. 30. reggeli kiadás; uo. 201. sz. – szept. 1. reggeli kiadás; uo. 221. sz. – szept. 25. reggeli kiadás; uo. 245. sz. – okt. 23. reggeli kiadás.
  22. Tervtár: $\frac{38.826}{3.340}$, az I. és II. emelet alaprajza, a közfalok módosításával. Felix Buzzi, 1872. okt. 19.
- Jóváhagyva 1872. nov. 7.; az izraelita hitközség beadványa.
23. BFL: IV. 1303/f. Pesti lvt., tanácsi iratok VI. 364/1873.
  24. Főv. Tan. Budapesti Műemlékfelügyelőség terv- és irattára.

25. Az európai zsinagógaépítés áttekintéséhez jól felhasználható KLASSEN, L. (herausg.), Grundriss-Vorbilder von Gebäuden aller Arth. Abth. XI. Gebäude für kirchliche Zwecke. Leipzig é.n. (1890 k.) 1460–1485. Jüdische Tempel oder Synagogen c. fejezet; PALÓCZY LIPÓT: Zsidó templomok Európában. In: Évkönyv. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Bp. 1898.
26. Allgemeine Bauzeitung XII. (1847) B1. 105–107; KLASSEN, 25. sz. jegyzetben i.m. 1465–66.; MAGYAR, 7. sz. jegyzetben i.m.
27. KATONA J.: A 90 éves Dohány-utcai templom. Bp. 1949.
28. Allgemeine Bauzeitung XLI. (1876) 15., B1. 16–22.
29. CSÁSZÁR L.: Korai vas és vasbeton építészetünk. Bp. 1978. 64.
30. O. Wagner munkásságának tárgyalásához felhasználtuk WURZBACH, 7. sz. jegyzetben i.m.; WAGNER, O.: Einige Skizzen, Projekte und ausgeführte Bauwerke, Band II., Wien 1897.; LUX J. A.: Otto Wagner. München 1914.; THIEME, U. – BECKER, F.: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, XXXV. Leipzig 1912. 46–48. (Wagner, O. címszó); GERETSEGGER, H. – PEINTNER, M.: Otto Wagner 1841–1918. Salzburg 1964.
31. MAGYAR, 7. sz. jegyzetben i.m.
32. HEVESI, L.: Acht Jahre Sezession. Wien 1906. 276.
33. Az Építési Ipar VII. 28–341. sz. – 1883. júl. 15. 265, melléklet; uo. 29–342. sz. – júl. 22. 275, melléklet; ZÁMBORSZKY I.: A magyar országház. Bp. 1937. 18–21; Magyar Országos Levéltár: *T 15. Tervtári vegyes sorozat 9.a.* Wagner országháztervei.
34. MOJZER, M.: Werke deutscher Künstler in Ungarn. Teil I.: Architektur. Baden-Baden/Strasbourg 1962. 64.
35. Építő Ipar – Építő Művészet XLII. 16–2154. sz. – 1918. ápr. 21. 126.; MAGYAR V.: Budapest bölcsőjénél. In: Budapesti Építőmesterek Ipartestülete. II. Évkönyv 1928/29. Bp. 1929. 105.
36. Pester Lloyd 1899, Nr. 87. 2.
37. ELEK A.: Wagner Ottó Budapesten. Nyugat 1911. 1109–1111.
38. Művészet XVII. (1913) 234.
39. Hasonló módon került korábban Magyarországra a poroszországi születésű Wechseltmann Ignác, aki L. Förster megbízottjaként a Dohány utcai zsinagóga építését irányította, s ezt követően Pesten telepedett le. (KOMÁRIK D., Építésképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. Építés-Építészettudomány III. /1972/ 4. sz. 415.) – A kiegyezést követő évtizedben számos külföldi, főleg a német nyelvterületről érkező építész telepedett le a fővárosban (Petschacher Gusztáv, Lang Adolf, Schmall Henrik, Rauscher Lajos stb.) az itt jelentkező építési konjunktúra hatására. Letelepedésük azt is jelzi, hogy az itteni építési viszonyok és életkörülmények nem maradtak el lényegesen szülőhazájuktól.
40. KOMÁRIK D., 39. sz. jegyzetben i.m. 393.

